

श्रीरामः ।

मुकुन्ददेवात्मनिर्शनम् ।

(तंत्र)

वृत्ताख्यानम् ।

—*०*—

श्रीविश्वनाथचरणाम्बुजलग्नचेतो-

भूदेव-सेवन-रतस्य महामहिम्नः ।

गोविन्दवन्दननितान्तमुदो मुकुन्द-

देवस्य साधुचरितं परिशीलयामः ॥ १ ॥

‘मु’कोऽत्र जन्मनि यशोनिचये च ‘कुन्द-’

कान्तो ‘मु’खोद्भव‘कु’लोज्ज्वलता‘न्द’धानः ।

भू‘देव’ नामचरमांशसमाप्तिपूतः

सत्यार्थवर्णविवृतः स मुकुन्ददेवः ॥ २ ॥

यः सत्यपालनरतः सकृदात्मवाचो

वतथ्यमा कटुपाकमुदाजहार ।

आत्मस्तुतिर्न च विनिन्दनमन्यदीयं

भोत्रे सुखं वचति यस्य पदं च चक्रे ॥ ३ ॥

आर्त्तोऽपि यो नहि मुहूर्त्तमपि स्वकर्म
 तत्याज तैश्चरितादिकथानुबन्धि ।
 तस्योच्चहास्यबहुलास्यपवित्रभावं
 प्राणात्ययेऽप्युबिभूतं सततं स्मरामि ॥ ४ ॥
 तातं पुराणमुनिमेष स मन्यमानः
 श्वाखे च तद्भ्रूचसि चाजनि तुल्यभक्तिः ।
 रास्त्रार्थसंशयतमःशमने पुनस्तद्-
 वास्मीमबोधि निशि देवगृहे प्रदीपम् ॥ ५ ॥
 कीर्त्तिं स पाठसमये सुचरित्र-तर्क-
 प्रज्ञाबलादि-जनितां किल यामवाप ।
 दोषोज्झितकमविबुद्धगुणाभिमृष्टा
 सा निर्मला च महती च शनैर्बभूव ॥ ६ ॥
 बुद्ध्या स्वया सहजया जनकोपदेश-
 ज्येष्ठानुवर्त्तनसदाचरितादरैश्च ।
 उल्लेखंनज्वलनवस्तुविशेषशक्ति-
 योगेन काश्चनमिधोज्ज्वलतां स लेभे ॥ ७ ॥
 विद्याविशेषविदितोत्तमरत्नार्णो
 नैवात्यगात् समुचितस्थितिहेतुभावाम् ।
 रोषामिमानविकलोऽपि पितुः स वाचम्
 नो लङ्घतेऽजलनिधिः क्षुभितोऽपि वेलाम् ॥ ८ ॥
 राह्वः स शासनविभागनिर्ककर्ममा
 प्रादेशिकोच्चपदमप्युपलभ्य साधुः ।

न्याय्यात् पथो न विचञ्चाल रहस्यज्ञा
 लब्ध्वापि मुख्यपुरुषस्य विरुद्धैर्पाम् ॥ ६ ॥
 प्राप्ते दिवं पितरि वत्सरमात्रपूर्त्तौ
 ज्येष्ठे च दारसहिते पितुरङ्गिणस्थे ।
 एको बभार पश्चिद्दामनेकबालं
 ज्येष्ठागतां धुरमपि स्वपदोचितां च ॥ १० ॥
 कार्य्यं पुरा यदभवद्द्विदुषां त्रयाणां
 यत्नेन बुद्धिविभवेन तथार्जनेन ।
 एकस्तदेव निरवर्त्तयदप्रमत्तः
 शेषो दधाति धरणीधुरमेक एव ॥ ११ ॥
 भूदेवदेवकृतदानविधिव्यवस्था-
 संवाद्पत्रभरणप्रभृतिः क्रियाणां ।
 प्राग्वत् समाचरणमुन्नतिभिस्तु पूर्णं
 तस्याभवत् प्रवसतोऽपि सतः सुबुद्धेः ॥ १२ ॥
 ताताञ्चैत्र्यपङ्कजताङ्गमनुप्रपन्नो
 गोविन्दः तिमकृताग्रजनामपुण्याम् ।
 तत्सम्मतां च 'वङ्गमाभिधवृत्तिमन्यां
 तद्द्वारमङ्गलफलस्मृतिश्चुद्धिहेतुम् ॥ १३ ॥
 धर्म्मार्थं स प्रियममन्यत मातृभाषा-
 संसेवनं न यज्ञसे न तथा धनाय ।
 चित्तं परतेपकृतये न निजोऽभुक्तैथ
 चित्तं च साधुमननाय न दुःस्पृहायै ॥ १४ ॥

कार्येषु तस्य सुमहत्स्वपि नीरवत्त्वं
 ग्रन्थे स्वयम्बिरचिते न च कर्तृनाम ।
 इत्यात्मरसिसहितेऽखिलसाधुकृत्ये
 गाढपवृत्तिरगूत्रं सुदुर्लभाद्य ॥ १५ ॥
 अन्यैरभीप्सितपदास्रपशक्तिपूर्णा-
 दादाय मोऽवसरमुज्जितकालवृद्धिः ।
 काश्यामुवास निजधर्मरतो मनस्वी
 पुत्रादिशोकमपि दुर्विषहं स सेहे ॥ १६ ॥
 काशीनिवासिबुधसेनयोग्यथागां
 भूदेववृत्तिमकरोद्य सुधादेव्याम् ।
 स्वर्गायपुत्रचरिताभिध-सोमदेव-
 सत्कर्मभारडानिनयं च बहुप्रबन्धम् ॥ १७ ॥
 तन्मूलसंश्रितमवान्तरकोषजा-
 सं कर्मसाधनमथास्य रहस्यदानम् ।
 वैदुष्यमार्जवमनाविलदेशधर्म-
 भक्तिञ्च विश्वहिततां स्फुट्यां व-
 च्छुः ॥ १८ ॥
 चूडामणेरभिमतोचितं "धर्मशास्त्र-
 कोषो"पपादनविधौ वस्तुवर्षणेन ।
 प्रोत्साहनेन समुपक्रमणेन चासीत्-
 स ब्रौहिज्जन्मनि पयोद् इवाद्य हेतुः ॥ १९ ॥
 शोकेषु कर्मगुरुता तदुदीर्णखेदे
 कर्त्तव्यगौरवमतिञ्च शमाय जज्ञे ।

योऽयं शमः स शमनेन समो नहीनो (१)
 व्याधि व्यधत्त हृदि तस्य बलाबलोपः ॥ २० ॥
 अत्यरलक्षितमयामयमेनम सः
 शारीरशक्तिमुपचेतुमना यथेष्टम् ।
 व्यायाममध्व रिलङ्घनजं चचार
 तस्मात् फलं शुभमयं न पुनः स लेभे ॥ २१ ॥
 तस्मिन्नदत्तहृदयो निजकार्य्यजात-
 सम्पादनाय नियतं त्वरितो बभूव ।
 व्याधिः स्फुटोऽजनि बहुप्रसरस्तथापि
 तत्याज कर्म न कदापि स कर्मघोरः ॥ २२ ॥
 एवं विनिर्जितर्षाह्रबलताविलक्षो
 व्याधिर्बभूव हृदि तस्य पुनर्निगूढः ।
 मायाविनां प्रकृतिरीश्वरनिर्मितेयं
 मेघावृतोऽकृत रणं किल मेघनादः ॥ २३ ॥
 इत्थं रुजा विवृतसंवृतघोरमूर्त्या
 नीतोऽवसादमुचितामृतसारशेषः ।
 आसीत् शशीव पितृत्सिकृतां क्रियाणां
 निर्वर्त्तको मलिनपक्षमनुप्रपन्नः (२) ॥ २४ ॥

(१) शमः शमनेन समः हीनो न, अथ च—न-हीनः नकार-
 रमात्रेण हीनः शमन-शब्दो नकारहीनः शमो भवति ।

(२) शशिनो रोगः पौराणिककथाप्रसिद्धः । उचिता- तसा-
 रशेष उचितः योग्यः यः आमृतं मरुत्पर्व्वन्तस्थायी सारः अथवा

कल्कातया न हि विनेदशुद्धुर्बलत्व-
 व्याधेभिर्कित्सितमलक्षि फलोपधाधि ।
 तत्रैव गम्यमचिराद्भवतेतिवाचं
 स स्वैर्जनैरभिहितामपि नाभ्यनन्दत् ॥ २५ ॥
 “श्रीस्वामिपादशुभसङ्गति-तर्करत्न-
 चूडामुणि-प्रणयमेलनजां मुदं याम् ।
 काश्यां भजामि मदनामयत्सिहेतुं
 नान्यत्र से”ति कथयन् न जहौ स काशीम् * ॥ २६ ॥
 क्रीतं मया भवनमाशु दिदक्षमाणो
 यो दुर्बलोऽपि दयिता-तनया-सहायः ।
 आगत्य सायमधिकः प्रवेष्टुं प्रक्री-
 मूच्छ्रासित्वा स ततः स्वसुखं जगाद ॥ २७ ॥

यः अमृतसारः अमृतस्य मृत्युपर्यन्तमप्राप्तस्य सारः स्थिरांशः
 यस्य स्थिरांशस्य सत्ता आमृत्यु तिष्ठति तन्मात्रशेषः । शशिपक्षे
 कृष्णप्रातेपदादिः कलाक्षयेण अमृतक्षणादूयत्र त्रिथौ यथा-
 तस्थितिरुचिता तन्मात्रशेषः । मलिनपक्षं विषरणस्वजनं
 कृष्णापक्षं च । कृष्णपक्षो हि पितृकर्मयोग्यः । अर्थान्तरं
 च भाव्यम् ॥

* स्वामिपादाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलप्राणभूतश्रीस्वामि-
 महाराजाः । चूडामणिर्महामहोपाध्यायः श्रीअनन्तचरणतक-
 चूडामणिः । तर्करत्नः मूलरचयिता ॥

शीर्षं निधाय शिथिलं प्रतनौ मद्भ्रू
 खूडामणेः करपरीततनुः शवर्गः ।
 कालं कियन्तमतिघाह्य शनैरवादीत्
 “अप्राप्तं चर्षयनीयसुखं मय्याप्तम्” ॥ २८ ॥
 तस्यास्मदर्थं विपुलभ्रमदर्शनेन
 खेदं द्वियं च न लभेय यथा तथोक्तिम् ।
 युक्तां चकार तदनुस्मृतिलब्धखेदो
 हा व्यर्थमद्य विलपामि तदुज्झितोऽहम् ॥ २९ ॥
 यो रोषोऽपि कर्मलिनोऽपि सुदुःखितोऽपि
 दृष्ट्वा मादृशजनं सविधोपयातम् ।
 बीरोगशोक इव हर्षविकस्वरास्यः
 सरसङ्कथाभेरनुरञ्जयति स्म सद्यः ॥ ३० ॥
 योगीव सोऽवगतदेहविमुक्तिकालो
 भूदेवदेवचरितं त्वरितं समाप्य ।
 कर्मान्तरं च विनिवेश्य यथार्हपात्रं
 प्रत्यैक्षत स्वजनुषश्चरमप्रशान्तिम् ॥ ३१ ॥
 यन्निश्चिकाय कृतयेऽद्य तदहि तस्मिन्
 युक्तश्चकार न ररक्ष दिनान्तरार्थम् ।
 कार्य्याव गेपदृढबन्धनस्त्रिभ्रचेताः
 शान्तिं न सृत्युसमये लभते मनुष्यः ॥ ३२ ॥
 सोऽचिन्तयत् प्रतिदिनं पितरौ सुतौ च
 ज्येष्ठादिकान् निजजनांश्च यदन्तिकस्थान् ।

तत्पादपद्मं गलं कुलदेवताया
 द्रष्टुं चक्री चरमं बुभुङ्गास्थमूर्त्तः ॥ ३३ ॥
 “यासां स भक्तिकसमर्चनमात्मकार्प्य-
 मापूर्वपूरुषमर्चत निर्वयलीकः ।
 तासां न जनमहः कुलदेवताना-
 मस्मद्भ्रसमक्षमपि, यत् क्रियते परेण” ॥ ३४ ॥
 इत्थं निवेद्य स बहिस्तदुपानिनीषां
 व्यक्तीचकार दयितेषु जनेषु धीरः ।
 काश्यां तदन्तिमविलाकनकामनं स्था-
 मन्तः पुपोष सुकृतीत्यधुना तु विद्यः ॥ ३५ ॥
 स्थानान्तरोपनयने गृहदेवतानां
 चारद्वयं किल बभूव महाननर्थः ।
 तत् सन्तु ता निजगृहेष्विति शंसतः स्वान्
 संकल्पितं स्वमजहत् स सुधीरुवाच ॥ ३६ ॥
 “अस्मत्परोक्षमपरेण कृता कथञ्चित्
 पूजैकतश्च परतस्त्वशुभस्य शङ्का ।
 पूजा च नोऽमिमुक्तमात्मन्तापि वा स्या-
 देवं स्थितेऽत्र परमं चरमं वृक्षोमि” ॥ ३७ ॥
 मामेकदा स विनिवेद्य समस्तवृत्तं
 सेवागलः प्रातर्विधिः । सेतमप्यः ॥
 तद्व्याहतिं निजजनामिमं च शंसन्
 शास्त्रोपदेशमवगन्तुमिषेव मत्तः ॥ ३८ ॥

“द्वेषा चलाचलतया प्रातमापातघ्रा
या स्याच्चला नहि तदानयनं निषिद्धम् ।
योग्योऽत्र वाष्पशकटाहितशुद्धिकला
नौर्वाश्रयस्तदनयोः परमोऽत्यकल्पः” ॥ ३६ ॥

श्रुत्वेति मामकवचः स विहस्य किञ्चि-
दूचे “सविघ्नसविलम्बगतिर्हि नौकः ।
वाष्पोययानमनुशक्तिविशोधकक-
मालाद्भ्य” मित्यत्र तथानयदीप्सितार्चाः ॥ ४० ॥

तद्दर्शनप्रणतिवन्दनपूर्णकाम-
प्रायोऽखिलस्वजनमेलनयः च नृत्तः ।
वैशाखशुक्लहरिवासर-कर्म तात-
भ्राद्धं विधाय चरमं परमावभाषे ॥ ४१ ॥

“एकादशी स्वजनदुःखकरी मृतस्य
न द्वादशीमपि तिथिं वरयामि भद्राम् ।
यात्रासुमङ्गलकरीं गुणभूमिमानां *
मन्ये तिथिं मरणकर्मणि सुप्रशस्ताम्” ॥ ४२ ॥
स द्वादशामपि तिथिं स्ववशः समाया-
मामन्त्रितश्च मिलितश्च निनाय साधुः ।

* गुणभूमिमानां त्रयोदशीम् । अथ च गुणभूमिः गुण-
गानं मानं परिमाणं यस्यास्तां सर्वांशतो गुणवती ननु
णवृत्तीयादिवत् एकांशतो विष्टिदुष्टाम् ।

स्वोक्ते दिने दिनमुखे क्रमशोऽवसन्नो
 निःस्नेहदपि इव स्व प्रशमोन्मुखोऽभूत् ॥ ४३ ॥
 प्राक्प्राणनिर्बन्धमधिप्रहराद्धमात्रे
 चूडामणिं सन्निधमागतमेव दृष्ट्वा ।
 'नन्वागतोऽसि' कथयन्विति करठदेशे
 प्रीत्या स बाहुविटपेन समालिलिङ्ग ॥ ४४ ॥
 श्रीविश्वरूपहरिदर्शनयोगमग्र्यं
 चूडामणिप्रपठितं श्रुतिसारभूतम् ।
 गीतागतं प्रणिहितेन हृदा निशम्य
 खट्वाङ्गभूष इव क्षान्तिमगात् क्षणेन * ॥ ४५ ॥
 भास्वन्मुखश्रियमवेद्य भियेव मृत्यु-
 स्तस्यान्तिकं न समुपेतुमलं बभूव ।
 मृत्युञ्जयेन विहितः प्रशमस्त्वमृत्यु-
 स्तं दुःखसंकुलभुवः स्वयमाजहार ॥ ४६ ॥
 उच्चः स्वरेण वपुषा हसितेन चोच्चः
 प्रोच्चः सुनिर्मलयशोभिरपि क्रियाभिः ।
 अत्युच्चधाम समवाप महोच्चनामा
 नीचैः स्थिता वयमहो विधिना हताः स्मः ॥ ४७ ॥
 हा हा 'कुमार' 'सर' 'भास्कर' हा 'ऽनुरूपे',

* दिलीपापरनामा खट्वाङ्गो नाम राजामुहूर्तमात्रावशिष्ट-
 मायुर्निशम्य तत्क्षणात् परमात्मनिवेशितमना मुक्तिमगा-
 दिति पुराणकथा ।

हां यामबस्तदितरा न परं गुरुर्वः ।
 देशस्य रत्नमपि यो हरता तमद्य
 दैन्यं न कस्य सुजनस्य कृतं विधात्रा ॥ ४८ ॥
 यम्योऽदेशवचनं श्रुतसत्यकृतं
 यस्यामला व्यववृत्तिर्मुनिषूपलभ्या ।
 तन्नित्यसेवनविलोकनपुण्यपुञ्ज- •
 भ्रष्टास्तु यूयमनुशोच्यदशां प्रपन्नाः ॥ ४९ ॥
 हा हा कुमारजननि ! त्वमभूर्गृहस्य
 लक्ष्मीर्मुकुन्दपतिसङ्गतिलाभभाग्यात् ।
 तेनाधुना विरहिता सहसा च्युतश्री-
 रस्मादृशां द्विगुणमाधिमुपादधासि ॥ ५० ॥
 बन्धो मुकुन्द न भवान् परिशोचनार्हः
 काश्यां विमुक्ततनुरक्षतपुण्यशीलः ।
 भाग्याद्भवाद्दशमहापुरुषप्रियत्वं
 प्राप्तास्ततो विरहिता वयमेव शोच्याः ॥ ५१ ॥
 योगीन्द्रमिन्द्रमपहाय च कृष्णचन्द्रं *
 जीवामि यत्प्रणयदिव्यरसाभिषिक्तः ।

* योगीन्द्रः 'बङ्गवासी' संवादपत्रप्रतिष्ठाता योगीन्द्रचन्द्र-
 वसुः । इन्द्रः पञ्चानन्दादिप्रणेता 'बङ्गवासी'-रत्नकः सुप्रसिद्ध
 इन्द्रनाथबन्धो गध्यायः । कृष्णचन्द्रः 'बङ्गवासी'संपादकः कृष्ण-
 चन्द्रबन्धोपाध्यायः ।

हा हन्त सम्प्रति जही स च मां मुकुन्दो
 मृत्युञ्जय त्वमथ मा त्यज मामनाथम् ॥ ५२ ॥
 चूडामणे ननु भवान् प्रशमप्रधानोऽ-
 प्येतच्छुचो गुह्यरेण निपीड्यतेऽद्य ।
 शैलोपमोऽपि विटपी बलिनानिलेन
 प्रोन्मूल्यते तदिह तत्त्वमनुस्मरामः ॥ ५३ ॥
 मुकुन्दमिलदङ्गता मम पुराणवाद्गता
 प्रतीतिमुपपद्यतामपि नवीनशिक्षाभृताम् ।
 इतीव मदनान्तकोऽवसितकाममत्तस्त्रजं
 विभूतिमपि विभ्रतं स्ववपुषा तमन्वयहीत् ॥ ५४ ॥
 जय त्रिजगदीश्वर त्रिपुरनाशन त्र्यम्बक
 त्रितापभयपङ्कजन त्रिगुण-सिन्धु-निस्तारक ।
 त्रिविग्रह विनाशनीं त्रिवपुषः कुरुष्वाद्य नो
 भवश्चरणपङ्कजस्थिरमतीन् मुकुन्दप्रिय ॥ ५५ ॥

वृत्ताख्यानं समाप्तम् ।

खण्डन-विद्यासागरीय-पंक्तिविचारः ।

अनष्टभूतिर्विदिताष्टभूति-
मृत्युञ्जयो यो यमशक्तिवश्यः ।
स सर्व एकोऽर्द्धशिवश्च पूर्ण-
शिवो भवो मे भवहानयेऽस्तु ॥ १ ॥
शोकध्रमामयमये समयेऽपि यस्य
प्रीतिः पुरा मम कृतिश्रवणेन जाता ।
तत्-सर्वदुःखपरिशून्य-मुकुन्द-देव-
सम्प्रीतयेऽद्य वितनोमि नवप्रबन्धम् ॥ २ ॥
प्रसादिता न या पंक्तिः सहस्रमुखसूरिभिः ।
यत्नोऽयं तत्प्रसादाय श्रीपञ्चाननशर्मणः ॥ ३ ॥

अथ खण्डनखाद्यीयविद्यासागरीतिप्रथितव्याख्यायाः पंक्ति-
विशेषपरिष्कारार्थं प्रस्तूयते ।

सा हि पंक्तिः 'चौखाम्बासंस्कृतसिरियेस' इत्याख्यग्रन्थ-
राशीनामेकाशीतितमखण्डीयखण्डनफक्किाविभजनाख्यविद्या-
सागरीतिप्रसिद्धटीकान्तर्गता व्याख्याता च सा प्रसिद्धविदुष
भहामहोपाध्यायगङ्गानाथभामहोदयेन ।

तद्व्याख्यानं न समीचीनतया प्रतिभाति—तथाहि—“इयं
पृथिवी सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहि-
तानेकतन्निष्ठाधिकरणं मेयत्वाद् घटवद्”-इति विद्यासागरीय

पंक्तिस्तद्व्याख्यातं चैवम्—“अत्रानुमाने ‘इयं पृथिवी’ इति पक्षः
 ‘सकृत् कर्त्तृ कर्त्तृत्वरहितानेकाकर्त्तृकवृत्तित्वरहितानेकत-
 न्निष्ठाधिकरणम्’ इति साध्यम्, मेयत्वादिति हेतुः । सकृत् कर्त्तृका
 घटादयः सकृत् कर्त्तृका गङ्गादयः एतदुभयवृत्तित्वरहितः अथच
 अनेके सकृत् कर्त्तृकाः परमाणव आत्मानो जात्यादय आकाशादयश्च
 तन्निरूपितवृत्तित्वरहितं यदनेकं शब्दः घटत्वादिकं च [यतः शब्द
 आकाशरूपेऽकर्त्तृके वर्त्तते किन्त्वाकाशोऽनेको न भवति तथा
 च घटत्वमनेकेषु घटेष्वस्ति किन्तु घटा सकृत् कर्त्तृका न भवन्ति]
 तन्निष्ठो धर्मः शब्दगतः सकृत् कर्त्तृकरूपः घटत्वनिष्ठो नित्यत्व-
 रूपः एतदुभयधर्मस्यान्यतराधिकरणत्वमत्र साध्यते” इति ।

अत्र प्राक् ‘तन्निष्ठाधिकरणम्’ इति साध्यमित्युक्तं चरमञ्चा-
 स्यतराधिकरणत्वमत्र साध्यते इति कथितं तयोः सामञ्जस्यं लक्ष-
 णाश्रयमन्तरेण न सम्भवति न च व्याख्याने लक्षणा युक्ता,
 द्वाकरप्रमादश्चेदस्तु तावदन्यत्रावधीयताम् तद्व्यथा—प्रथम
 रहितान्तव्याख्याने रहित इति पुल्लिङ्गनिर्देशः, द्वितीयरहितान्त-
 व्याख्याने च रहितमिति क्लोबलिङ्गनिर्देशः तस्माद्द्विहिता-
 न्तद्वयं नैकस्य विशेषणं किन्तु प्रथमरहितान्तं निष्ठः (धर्मः)
 इत्यस्य द्वितीयरहितान्तमनेकमिति विगृहीतभागस्य चेति
 एवं स्थिते अनेकतन्निष्ठेति गर्भस्थं ‘तत्पदं’ व्यर्थमभिमता-
 न्वयंबाधकं च । अनेकनिष्ठधर्मयोः सकृत् कर्त्तृकत्वनित्यत्वयोरन्यत-
 राधिकरणत्वस्य साध्यत्वे अनेकपदार्थेन निर्विशेषणकनिष्ठेत्य-
 स्यान्मध्ये कर्त्तृकत्वे तत्पुरुषसमासान्तर्गतं तत्पदस्य व्यवधा-

यकतया बाधकत्वात् । अत एव सामर्थ्याभावात् समाप्ता-
सम्भवश्च । चरममनेकपदमपि व्यर्थम् । अनेकाकर्तृकवृत्तित्व-
रहितनिष्ठत्वेनेनैव शब्दनिष्ठसकर्तृकत्वस्य घटत्वादिनिष्ठनित्य-
त्वस्य च लाभात् । अपिच द्वितीयरहितान्तद्वलमपि निष्प्र-
योजनकं न च तदनुपादाने द्व्यणुकादीनां ग्रहणसम्भवेन
तन्निष्ठधर्मस्य तावदन्यतमत्वस्य लाभात् सिद्धसाधनमिति
वाच्यं तदुपादानेऽपि अनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितं यदनेकं घट-
पटादि तन्निष्ठत्वेन तावदन्यतमत्वस्य व्युदासासम्भवेन सिद्ध-
साधनतादवस्थात् । द्व्यणुकानां परमाणुद्वयवृत्तितया द्वितीय-
रहितान्तत्वधिरहेऽपि द्व्यणुकघटपटाद्यन्वतमत्वस्य द्व्यणुके-
ष्विव घटपटादावपि वृत्तितया तथाविधानेकनिष्ठत्वाद्गतेः ।
न च तथाविधानेकमात्रनिष्ठ एव धर्मो विवक्षितः द्व्यणुक-
साधारणान्यतमत्वस्य तथात्वाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं
सकर्तृकत्वस्य द्व्यणुकसाधारणतया तस्य साध्यकोटौ प्रवे-
शानुपपत्तेः । न च निरीश्वरमते द्व्यणुकादौ सकर्तृकत्वं
नास्तीति न तस्य साध्यकोटिबहिर्भाव इति वाच्यं तन्मते
तु अकर्तृकजन्ये द्व्यणुकादौ सकर्तृकत्वनित्यत्वान्यतराधिकर-
णत्वाभावाद् व्यभिचारप्रसङ्गात् । प्रथमरहितान्तं तन्निष्ठध-
र्मविशेषणमपि व्यर्थं न च वाच्यत्वादिकमादाय सिद्धसाधन
वारणाय तत्, एवमपि द्व्यणुकाद्यन्यतमत्वं परमाणुवृत्तिगन्व-
प्रागभावादिकं नित्यत्वं चादाय सिद्धसाधनस्य दुर्भारत्वात् ।
किञ्च सकर्तृकत्वं नित्यत्वञ्चेतिवत् सकर्तृकमकर्तृकत्वं च

साध्यकोटी प्रवेष्टुमोष्टे तथा च द्यणुकाङ्कुरादावकर्तृकत्व-
सिद्धावर्थान्तरं दुर्षीरम्, निरीश्वरमते द्व्यणुकादावकर्तृ-
कत्वजन्यत्वयोरङ्गीकारात् । तस्मादनवबोधविधुरा विद्यासाग-
रीयतत्पंक्तिव्याख्या ।

अथासौ परिष्क्रियते ।

इयं पृथिवीति द्व्यणुकाङ्कुरादिकं दृश्यमानभूमण्डलं वा सक-
र्तृकत्वेन विमता पृथिवीति समुदितार्थः घटपटात्मकपृथिव्याः
पक्षत्वव्युदस्य इयमिति विशेषणम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धे-
रवच्छेदावच्छेदेनानुमितिपूतिबन्धकत्वमिति प्राचां मतमाहृत्यैव
तद्व्युदासप्रयासः । यस्मिन् सकर्तृकत्वाकर्तृकत्वयोरन्यन-
रनिश्वयः तस्य पक्षत्वं न भवति सन्दिग्धसाध्यकस्यैव पक्षनौ-
चित्यात् तदतिरिक्ता पृथिवी पक्ष इति बोधयितुमिर्यामिति
वा । रहितान्तद्वयमेकस्यैव विशेषणम् । विशेष्यदलञ्च अनेकत-
न्निष्ठेति । तदर्थश्च एकतन्निष्ठभिन्नो धर्मः । एकं एकव्यक्ति-
मात्रस्वरूपं यत् तत्पदवाच्यं सकर्तृकं प्रकान्तेषु तस्यैव
प्रथमोपस्थितत्वात् तत्र निष्ठो वृत्तिमानिति कर्मधारयगर्भ-
तत्पुरुषः । न एकनिष्ठः अनेकनिष्ठः स च धर्मः अनेक
सकर्तृकवृत्तिः सकर्तृकत्वादिः, अकर्तृकैकमात्रवृत्तिः
तत्तद्व्यक्तित्वादिश्च तदधिकरणत्वं साध्यम् साध्या-
नुगमायाधिकरणत्वप्रवेशः । सकर्तृकाकर्तृकोभयनिरूपित-
वृत्तित्वशून्येति प्रथमरहितान्तार्थः एतद्वलानुक्तौ एकैकद्व्यणु-
कादिन्वक्तिघटपटाद्यन्यतमत्वमादाय निरीश्वरमतेऽपि साध्य-

सिद्ध्यर्थान्तरं, स्यात् । तन्मते अणुकादेरकर्तृकत्वेऽपि तत्साधारणप्रागुक्तान्यतमत्वस्य । लोकैकअणुकादिवृत्तितयानेकाकर्तृकवृत्तित्वविरहात् एकमात्रसकर्तृकनिष्ठभिन्नत्वाच्च । तदल्लोकौ तु निरीश्वरमते तथावेधान्यतमत्वस्य सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वेन न साध्यकुतौ प्रवेशः । न च तदल्लोकावपि तन्मते अणुकाद्यकर्तृकमात्रवृत्त्यन्यतमत्वमादायार्थान्तरत्वादवस्थ्यमिति वाच्यं द्वितीयरहितान्तदत्वेन तद्वारणात् । किञ्च द्वितीयरहितानुपादाने सकर्तृकत्वमकर्तृकत्वं चेति द्वयमेव साध्यकोटौ भविशति ततश्च निरीश्वरमते अणुकादावकर्तृकत्वमप्युच्यते । अर्थान्तरं स्यात् तदुपादाने तु अकर्तृकत्वस्यानेकाकर्तृकवृत्तित्वविरहामावेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् नोक्तदोषः । परमाणादौ व्यभिचारवारणाय अनेकेत्यकर्तृकविशेषणम् । अनेकेत्यदित्यादिविशेष्यदलानुक्तौ च गन्धाद्यधिकरणत्वमादाय सिद्धसाधनम्, तदुपादाने तु घटादिगन्धस्थैकसकर्तृकनिष्ठत्वात्तत्साधारणनिरूपकताकाधिकरणत्वस्य न साध्यकोटौ लाभसम्भवः । न चैकसकर्तृकावृत्तिर्यः परमाणुगन्धः त्रिष्टया या गन्धत्वावच्छिन्ननिरूपकता तन्निरूपिताधिकरणत्वस्य सर्वत्र पृथिव्यां सत्वात् सिद्धसाधनतादवस्थ्यमिति वाच्यम् अनेकतन्निष्ठेत्यनेन एकमात्रसकर्तृकवृत्त्यस्य साधारणतानिरूपकतया विशेषणतया विवक्षितत्वात् । गन्धत्वावच्छिन्ननिरूपकतायास्तच्च घटादिगन्धसाधारणतया तत्सद्घटादेगन्धस्य चैकमात्रसकर्तृकवृत्तिनया ग्रहीतुमयोग्यत्वात् । नन्व-

नेकनिष्ठेत्येवोच्यतां तेनैव गन्धादिव्यावृत्तिसम्भवे किं सकर्तृ-
कार्यक्रेन तदित्यनेनेति चेन्न रहितान्तद्वयविशेषणकस्यानेकनिष्ठध-
र्मस्य परमाएवादावसत्त्वेन तत्र व्यभिचारात् । तदित्युक्तौ
च परमाएवादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादेरेकमात्रसकर्तृकवृत्तिभिन्नत्वेन
रहितान्तद्वयलभ्यत्वेन च साध्यमध्ये प्रविष्टतया व्यभिचार-
शङ्कानवकाशात् । न चैवमपि निरीश्वरमते द्यणुकादेर-
प्यकर्तृकत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वादायार्थान्तरमिति वाच्यं त-
दिति तत्पदेन सकर्तृकतया स्वाभिमतस्य जन्यमात्रस्य फलतः
प्रक्रान्तत्वेनोपादानात् तथा चानेकतन्निष्ठेत्यनेनानेकजन्य-
निष्ठस्य धर्मस्य साध्यकोटौ प्रवेशात् द्यणुकादिगततद्व्यक्ति-
त्वस्य निरीश्वरमतेऽपि एकजन्यनिष्ठत्वेन व्युदासान्नार्था-
न्तरमिति । अथवा तत्पदप्रयोगोऽयमापाततः, द्यणुकादिगत-
तत्तद्व्यक्तित्वादाय दोषः समुद्भाव्यते चेत् तद्व्यवहारणाय तत्-
पदस्थाने जन्यमात्रं निवेशनीयम् । कल्पद्वय एवानेकजन्ये-
त्यस्य एकमात्रजन्यभिन्नेत्यर्थः, घटद्वयं नैको घटः इति प्रत्य-
याद्द्व्यणुकद्वये एकमात्रजन्यभिन्नत्वं वर्तत एवञ्च सकर्तृ-
कत्वमात्रस्य साध्यकोटौ प्रवेशः एतेन “सकर्तृकैति प्रथमविशे-
णदले कृतिमजन्यार्थकसकर्तृकेत्यत्र कृतिमदंशो विफलः जन्या-
कर्तृकवृत्तित्वरहितेत्यस्यैव सम्यक्त्वात्, तद्वैफल्ये च द्वितीय-
विशेषणदलविशेष्यदले अपि विफले द्यणुकादिमात्रवृत्तिधर्म-
स्यापि निरीश्वरमते जन्याकर्तृकोभयवृत्तित्वेन धर्तुमयक्यतया
उपादायार्थान्तरासम्भवात्, स्वमते द्यणुकादेः सकर्तृकत्व एव ।

तद्वृत्तिधर्मस्य साध्यकोटौ प्रवेशात् तत एव फलतः सकर्तृ-
 कत्वस्य तत्र तत्र सिद्धिरिति न सिद्धसाधनापस्यवकाशः ।
 निरोध्वरमते द्याणु ऋदौ जन्यत्वमकर्तृकत्वं चास्तीति तद्वृत्तिधर्म-
 स्य तन्मते साध्यकोटौ न प्रवेशसम्भव इति भवत्येवान्तिमविशे-
 षणदलस्य विशेष्यदलस्य च वैफल्यम् । तस्मात् सकर्तृकेत्यादि-
 प्रथमदलस्य कृतिमद्विशिष्टवृत्तित्वशून्येत्यां, वाच्यः, वैशि-
 ष्ट्यं च स्वजन्यनिरूपितत्वस्वाजन्यनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।
 वृत्तित्वांशे कृतिमत एव सम्बन्धद्वयेन विशेषणत्वबोधनाय
 सकर्तृकाकर्तृकेति, न तु साध्यकोटौ कृतिमतां द्विधा प्रवेशः
 न वा वस्त्वन्तरस्य जन्यतानिरूपकतया प्रवेशः । एवञ्च सक-
 र्तृकाकर्तृकेत्यत्र कृतिमज्जन्यस्य प्रकारत्रिधया प्रवेशाभावेन
 कृतिमदंशवैफल्यं न शङ्कास्पदं भवितुमर्हति । सकृत्प्रविष्ट-
 कृतिमदंशमनुपादाय वस्तुमात्रप्रवेशे तु निरीश्वरमते तत्परमा-
 णुजन्यत्वादिमात्रसिद्धयर्थान्तरं स्यात् तत्परमाणुजन्यत्वं हि
 तत्परमाणुविशिष्टवृत्तित्वशून्यं भवति स्वजन्यनिरूपितत्वसम्ब-
 न्धेन तद्वृत्तित्वे तत्परमाणोः सम्बन्धित्वेऽपि स्वाजन्यनिरूपि-
 तत्वघटिततथाविधोभयसम्बन्धेन तस्यासम्बन्धित्वात् । किञ्च
 स्वमते सकर्तृकत्वस्य साध्यकोटावुपादानं न स्यात् सकर्तृक-
 त्वनिष्ठवृत्तित्वस्य कपालादिरूपवस्तुविशिष्टत्वेन शून्यान्तदलेन
 तद्व्यापारः, नचैवं चैत्रवैशिष्ट्यस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन
 सकर्तृकत्वनिष्ठवृत्तित्वे सत्त्वात् कृतिमदंशप्रवेशेऽपि तद्दोष-
 तादवस्थमिति वाच्यं कृतिमद्विशिष्टवृत्तित्वशून्यत्वात्मक-

सिद्धेरुदी व्यत्वेन साक्षात् सकर्तृकत्वसाधनाय गुरुसाध्यानु-
सरणात्, साध्यान्तरैण प्रकृतसाध्यस्य गुरुशरीरस्याप्यन्यथा-
कर्तृमशक्यत्वात्, दुरुहसाध्यापन्यासस्य युक्ततायाः प्राक्
प्रतिपादितत्वाच्च । अन्यथा क्षितिः सकर्तृकेति लघुसाध्या-
पेक्षा निर्वीजा स्यात् । नच नित्यानित्यसाधारणदृष्टान्तलाभाय
तदुपेक्षा युक्तेतिवाच्यं प्रत्यक्षयोग्यघटादेर्दृष्टान्तत्वे सम्भवति
परोक्षायां दृष्टान्ततया लाभस्याकिञ्चित्करत्वादिति विशि-
ष्टैकसाध्यस्थापनप्रकाराः ।

अथ प्रकारान्तरम् । तत्र सकर्तृकेत्यादिसाध्यनिर्देशवाक्ये
प्रथमान्तपदत्रयमस्ति—तथाहि सकर्तृकेत्येकम्, अकर्तृक-
वृत्तित्वरहितेत्यन्यत्, अनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठा-
धिकरणमित्यपरम् । पूर्वद्वयं पृथिवीविशेषणतया स्त्रीलि-
ङ्गम् अन्त्यन्तु अजहल्लिङ्गम् । इति साध्यत्रयं पर्यवसितम् ।
चकाराद्यभावेऽप्यसमस्तविभिन्नपदाद् विभिन्नसाध्यबोधो ना-
प्रसिद्धः, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानिति दीधितिव्या-
ख्यायां गदाधरभट्टाचार्येण साध्यद्वयनिर्देशपक्षव्यवस्थापनात् ।
इयं पृथिवी सकर्तृका मेयत्वादित्येवोऽनुमानप्रदर्शकाकारः अक-
र्तृकवृत्तित्वरहिता मेयत्वादित्यपरः अनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहिता-
नेकतन्निष्ठाधिकरणं मेयत्वादिति तृतीयः । अन्त्ययोः पक्षस्तु प्रथ-
मवदेव । साध्यनिर्देशवाक्यानामसमस्तत्वे पक्षादिपदानामावृत्त्या
न्यायघटकत्वसम्भवात् । नच मेयत्वं हेतुः सकर्तृकत्वादौ साध्ये
व्यभिचारी नित्यसाधारणत्वादिति वाच्यम् परिमेयत्वरूपमेयत्व-

स्य हेतुत्वात्, परिमेयत्वं च परिमातुं शक्यत्वं, तुलादिना सूत्रा-
दिना वा मानसाधनेन निर्णयपरिमाणश्लेषत्वमिति फलितं
तच्च सावयवद्रध्यमात्रवृत्तीति व्यभिचारासम्भवात् । स च
गुरुत्वविशेषो वा परिमितिविशेषो वा श्रुत्यो वा धर्मो यथा भवतु
नित्ये नास्त्येवेति । ननु परिच्छिन्नपरिमाणवति गुरुत्ववति
च परमाणौ तदभ्युपगमे बाधकाभावाद् व्यभिचारताइवस्थ्यम्
तदवृत्तिपरिमाणादेः प्रकृतिप्रत्ययालभ्यत्वेऽप्युपादाने तु लान्त-
णिकत्वापत्तिः, नच मातुं शक्यत्वं परमाणौ नास्ति अतीन्द्रियत्वा-
दिति वाच्यं तथा सति तादृशमेयत्वस्य द्व्यणुकुकेऽप्यभावेन भाषा-
सिद्धेः द्व्यणुकस्याप्यतीन्द्रियत्वादित्यतः साध्यान्तरमाह
अकर्तृकवृत्तित्वरहितेति, अकर्तृकञ्च वृत्तिश्च तयोर्भावः अक-
र्तृकवृत्तित्वम् अकर्तृकत्वं वृत्तित्वञ्च तदर्थः तद्वरहिता, वृत्ति-
रिति कर्त्तरि क्तिन् । नित्यद्रव्ये वृत्तित्वराहित्यादुभयराहित्यं
वृत्तौ जन्यद्रव्ये अकर्तृकत्वराहित्यादुभयराहित्यं जन्यत्वेन
वादिप्रतिवादिभ्यामङ्गीकृते द्व्यणुकादौ वृत्तिस्वरूपे अकर्तृकत्ववि-
रहेणोभयाभावसिद्ध्या सकर्तृकत्वसिद्धिः । मेयत्वस्य केवला-
न्वयिरूपत्वैव प्रसिद्धतया तथाविधहेतौ यत्साध्यस्याव्यभिचा-
रित्वं तदाह अनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितेत्यादि । एकमात्राकर्तृके
सकर्तृके च यद्वर्त्तते एकैकपरमाणुघटान्धतरत्वमेकैक-
जातिपटाद्यन्यतमत्वं समवायसकर्तृकान्यतमत्वादिकं च
तदेवानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितम् अनेकतन्निष्ठं च, अनेकनिष्ठं
तन्निष्ठं च पूर्व्ववद्ब्रह्मगर्भसमासः, अथवा अनेकं तन्निष्ठ-

मिति कर्मधारयः, एकमस्यास्ति इत्येकमशंभादित्वाद्बृ, अस्येति सम्बन्धश्चाप्रत्ययरूपः गुणोद्देशः निःस्थानां प्रायः इत्यादिवत् एकमात्राधिकरणकमितियावत् तन्न भवतीत्यनेकं नास्ति एकं यस्येति तु भट्टाचार्याः । तन्निष्ठमित्यत्र तत्पदं वृत्तित्वरहितपरम् । अनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितेत्यत्र प्रकान्तेषु समानाधिकरणयोरनेकाकर्तृकयोरनेकमात्रप्रहणेनेतरस्याकर्तृकस्य वर्जनं सिद्धमिति पारशेभ्यः, यद्धि वृत्तित्वरहितं तदपि नियमेनानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितमकर्तृकवृत्तित्वरहितञ्चेति प्रकर्षाच्च तत्पदेन वृत्तित्वरहितमात्रप्रहणम् । तत्तु नित्यद्रव्यम् । वृत्तित्वरहितत्वरूपेण तस्य न्यायशरीरे प्रवेशः । एवञ्च द्रव्यत्वदेवैशेष्यदललभ्यत्वेऽपि अनेकाकर्तृकवृत्तित्वराहित्यरूपविशेषणाविरहेण न सिद्धसाधनादिप्रसङ्गः । एकैकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिधर्मात्तत्तद्रव्यकि-त्वादिनिरूपकताकाधिकरणत्वात्त्वानामनन्तानामिति विधेयत्वव्युदासायानेकेति विशेष्यदलेऽन्तर्भावितम् । विधेयभेदेन पक्षतानुमित्योः कार्यकारणभावभेद इति प्राचां मतमाद् कारणज्ञाघवसम्पिपादयिषयैवेदम् । नचैवं घटत्वादौ व्यभिचारः, घटत्वमात्रवृत्तिधर्मस्य अनेकनिष्ठत्वाभावाद् वृत्तित्वरहितनिष्ठत्वाभावाच्च । घटत्वघटोन्यतरत्वादेवृत्तित्वरहितनिष्ठत्वाभावात् घटत्वगगनान्यतरत्वादेरनेकाकर्तृकवृत्तित्वाच्च गगनद्रव्यकान्यतरत्वस्य तु निरुक्तरूपस्याभाववति घटत्वे प्रमेयत्वस्य वसोरिति वाच्यम् अनेकाकर्तृकेत्यत्राकर्तृक-

पदस्याकर्तृकद्रव्यपरत्वे घटत्वगगनान्यतरत्वादेः साध्य-
कोटिप्रविष्टतया व्यभिचारासम्भवात् । तद्द्रव्यशुक्लकान्य-
तरत्वादेर्वृत्तित्वरहितवृत्तित्वाभावान्नार्थान्तरादिशङ्का । एकैक-
परमाणुद्रव्यशुकान्यतरत्वस्य निरोधवरूपतेऽनेकाकर्तृकवृत्तित्व-
मिति न तन्मतेऽर्थान्तरं स्वमते तादृशान्यतरत्वसिद्धयैव सक-
र्तृकत्वसिद्धिः । इति निरवद्यम् ।

यत् तु एतत्पंक्त्यर्थविवृतये मनोषिभिरनुयुक्तानां पूज्य-
पाद-महामहोपाध्याय-राखालदासन्यायरत्नभट्टाचार्यमहाशयाना-
मद्वैतखण्डनपरिशिष्टप्रकाशितं प्रतिवचनं “सकर्तृकादिशाक्यात्
साध्यत्रयबोधः तत्र प्रथमरहितान्तेनैकं साध्यं बोध्यते तच्च कृति-
मज्जन्ये तदजन्ये चोभयत्र वृत्तित्वरहितरूपम् अत्र कल्पे एतत्
पृथिवीगततत्त्वैकित्वादेरपि साध्यान्तर्गततया प्राप्तत्वेन मत-
द्वय एव कल्पत्वेन सिद्धसाधनमित्यपरितोषेण कल्पान्तरमाह-
तम् कल्पान्तरोपप्रथमसाध्यमनेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकेत्य-
न्तेन लब्धम् । साध्ये अनेकाकर्तृकवृत्तित्वराहित्यविशेषणं तु
वक्षीभूततत्पृथिव्यां सकर्तृकत्वसिद्धिप्रयोजनकम्, विशेष्या-
न्नुपादाने पक्षगततत्त्वव्यक्तिस्वरूपसाध्यघटकपदार्थमादाय
सिद्धसाधनम् । एवं च ईदृशानुमानात् साध्यताव-
च्छेदकरूपेण तत्पृथिवीगगनारूपनित्यव्यक्त्यन्यतरत्वस्यैव
एतेऽनुमितिः सत्यतया तत्पृथिव्यां सुतरां सकर्तृकत्व-
सिद्धिपद्मवसानम् । ईदृशानुमितिश्चाकर्तृकद्रव्यवृत्तित्व-
जनं प्रति विरोधिनी, अतस्तत्राकर्तृकत्वशङ्का कथमपि न

भवितुं प्रभवेत् । तत्पृथिव्यां अकर्त्तृकत्वपदान्तरान्तेनमते प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण पक्षघटान्यतरत्वस्यापि तादृशानुमानविषयतया प्राप्तत्वेन तत्राकर्त्तृकत्ववादिनामपीष्टसिद्धिरित्यस्वरसात् कल्पात्परमाह तदित्यादिना । तृतीयकल्पीयसाध्यन्तु अकर्त्तृकद्वयावृत्तित्वे सति तन्निष्ठम् अर्थात् अकर्त्तृकनिष्ठं प्रागभावाप्रतियोगिनिष्ठमितियात् न तु नित्यवृत्तिधर्मस्तथा सति प्रागभावे व्यभिचारः स्यात्—दित्यन्तम् तदनुयुञ्जानानां मतिवैभवपरीक्षार्थं प्रौढिवादिमात्रं न तु वास्तवम् । प्रतिज्ञादिघटितन्यायैकदेशस्यानुमानाकारतया प्रसिद्ध्या प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तबोधकवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वेन साध्यत्रयबोधकैकवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वासम्भवादानुमानाकारप्रदर्शनाय तादृशवाक्यप्रयोगस्यायुक्तत्वात्, साध्यत्रयबोधकवाक्यस्य विशेषणकर्म्मधारयसमासत्वे प्रत्येकप्रकारकैकैकमुख्यविशेष्यकबोधानुपपत्तेः नहि शीतोष्णं जलमित्यतः शीतं जलमुष्णं जलञ्चेति बोधो भवति, भवति तु शीतोष्णं जलमित्येकमुख्यविशेष्यकविशिष्टबोधः, समाहारद्वन्द्वाभ्युपगमे च ततोऽपि नैकैकमुख्यविशेष्यकप्रत्येकप्रकारकबोधः तथा सति सच्छिद्रनिच्छिद्रं घट इत्यपि प्रयोगः सच्छिद्रो घटः निश्छिद्रश्च घट इति बोधयन् साधुः स्यात् । किञ्च समस्तवाक्यस्यैकसाध्यपरत्वे सम्भवति समासघटकवाक्येभ्यः खण्डशः साध्यत्रयबोध इत्येतादृशकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अन्यथा पर्वतः पर्वतीयवह्निमानित्यादावपि पर्वतीयत्वमात्रावच्छिन्न-

वह्नित्वमात्रावच्छिन्नसाध्ययोर्बोधः स्यात् । प्रथमकल्पे पक्षीभूत-
 द्यणुकादावकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थान्तराच्च । अपिच द्वितीयकल्पे
 यत्किञ्चिद्द्व्यणुकघटादिगतान्यतरत्वमादाय सिद्धसाधनं द्विती-
 यकल्पपरित्यागवीजतया स्वयमुपदर्शितं, प्रथमकल्पपरित्या-
 गवीजं च पक्षीभूतद्यणुकादिगततत्तद्यक्तित्वमादाय सिद्ध-
 साधनमिति स्वयमुक्तम् । तथा च प्रथमद्वितीयकल्पदोषस्तृती-
 येन परिहरणीयः न च तथा भवति, यतोऽकर्तृकद्वयावृत्तितन्नि-
 ष्टाधिकरणत्वमत्र साध्यं तत्पदञ्चाकर्तृकवाचकं तस्य प्रक्रान्त-
 त्वात् । एवं स्थिते द्यणुकादिगततत्तद्यक्तित्वमादाय तद्द्व्यणु-
 कघटादिगतान्यतरत्वमादाय च सिद्धसाधनमत्र तदवस्थम्, न
 चाकर्तृकनिष्ठेतिविशेष्यदलस्थाकर्तृकपदं प्रागभावाप्रतियोगिपरं
 तेनैव तद्दोषवारणं भवतीति वाच्यं साध्यनिर्देशे विशेष्यांशे साक्षा-
 दकर्तृकपदासत्त्वात् तत्पदस्य च सत्त्वात् तत्पदस्य प्रक्रान्तकृ-
 तिमदजन्यस्वरूपाकर्तृकबोधकतया प्रागभावाप्रतियोगिबोधक-
 त्वासम्भवात्, न च कृतेऽप्यकर्तृकघटकाजन्यस्य प्रक्रान्ततया तस्यैव
 प्रागभावाप्रतियोग्यर्थकत्वमिति वाच्यं तत्र जन्यताया अन्यथासि-
 द्ध्यनिरूपकत्वादिरूपायाः कृतिमदन्विततया प्रवेशात् प्रागभावा-
 प्रतियोग्यर्थकाजन्यस्य प्रक्रान्तत्वोभावात् । न च यद्द्वयत् कृति-
 मदजन्यं तत् तत् प्रागभावाप्रतियोगीति वस्तुगतिमनुरुध्य तस्य
 प्रक्रान्तत्वमुच्यत इति वाच्यं सकर्तृकाकर्तृकेत्यादेः कृतिमद्-
 विशिष्टवृत्तिसाधन्यार्थकत्वे तात्पर्यस्य प्रागुपवर्णितत्वेन
 कृतिमदजन्यस्याप्रवेशादेवाजन्यस्य कथमपि प्रक्रान्तत्वासम्भ-

२५ मुकुन्दे वात्मनिदर्शनं अण्डन-सागरत-पक्तिप्रसादनम् ।

वात्, - चित्तायां वैशिष्ट्यं च, साक्षात्पितृपेतत्वसाजन्य निरु-
यितत्वोभयसम्बन्धेनेत्युक्तमधस्तात् । अन्यथा जन्याकर्तृ-
कवृत्तित्वरहितेत्यस्य सम्यक्त्वेन प्रथमकृतिमदंशवैफल्यं स्यात्
द्वितीयतृतीयकल्पा-संस्थां च निर्वीजं स्यात् पक्षोभू-
तद्व्यणुकादिगततत्त्व्यक्तित्वस्य परमते जन्यवृत्तितयाऽकर्तृ-
कवृत्तितया च साध्यकोटावप्रवेशात् स्वमते तत् एव तत्र
सकर्तृकत्वसिद्धेः । किञ्च तदित्यादिना तृतीयकल्पः स्वयमु-
पन्यस्तः, तत्र तन्निष्ठाधिकरणत्वमात्रं लभ्यते, न तु अकर्तृक-
द्वयावृत्तित्वे सतीति श्लोकविशेषणम् द्वितीयकल्पोकसाध्यता-
वच्छेदकशरीरप्रवेष्टव्येऽकर्तृकवृत्तित्वरहितस्य तदर्थकत्वे
सम्भवत्यपि तृतीये तत्प्रवेशाच्चम्भवात् । न च स्वयमेव
पूरणेन तत्साध्योपन्यास इति युक्तं निष्कृष्टकल्पतया कथि-
तस्य अरमकल्पस्य द्रव्यत्वादिकमादाय प्रथमकल्पतोऽपि स्फु-
टतरसिद्धसाधनादिदुष्टत्वे प्रणीतविशेषणेन तदुच्चारोऽपि मूल-
न्यूनताया वज्रलेपत्वात् । न हि तादृशं व्याख्यानं बहु मन्यते येन
मूलापकर्षः स्यादित्यादिकं निपुणतरं विभावनीयम् ।

मनोरञ्जनवेदान्ततीर्थेनार्थबुभुत्सुना ।

पृष्टस्व मे प्रतिवचो यदयं तस्य संग्रहः ॥

शास्त्रतत्त्वानुसन्धानरससिन्धौ निमज्जतः ।

सद्भिर्गुरुनिबन्धेऽपि क्षम्यं मे पाणिचापलम् ॥

भूदेवकर्मरक्षायै विहितानेकचेष्टितः ।

ऋन्ददधः प्रीतोऽस्तु मम कल्पनयानया ॥

इति मुकुन्दे वात्मनिदर्शने अण्डनफक्किपापक्तिप्रसादनम् ।

भ. श. वि. श्रीपञ्चाननतकरलभाचार्यकृतं

मुकुन्दे वात्मनिदर्शनं समाप्तम् ॥

